

CHARAKA SAMHITA. PART I, CHAPTER 18 /
TRANSLATION FROM SANSKRIT, INTRODUCTORY ARTICLE
AND COMMENTARIES BY D. BURBA

Dmytro Burba

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv, 01001, Ukraine
boorba@gmail.com

The publication presents the first Ukrainian translation of the eighteenth chapter of the first part of the fundamental Sanskrit treatise on Ayurveda (traditional Indian medicine) *Charaka Samhita*. (For previous chapters, see two previous issues of the journal “Eastern World”, issues 2–4 for 2024, and issues for 2017). The text was most likely written in the 1st century CE. The translation is of great importance for acquaintance of Ukrainian readers with medical conceptions and life of Ancient India.

The eighteenth chapter deals with so-called oedemas, which also include various tumours, granulomas, chemical and thermal burns, bloating, etc. The author believes that these diseases which differ in name and symptoms should still be called oedemas “because of as swelling as a characteristic sign in common”. All “oedemas” are divided into exogenous and endogenous. The former arise because of external influence of various traumatic factors on the human body, while the latter are formed inside the body. Their appearance can be provoked by improper administration of oleation, fomentation, emesis, purgation and enema, adoption of improper post-therapeutic dietetic programme, as well as some diseases. However, in Ayurveda, the main cause of disorders is considered to be an imbalance of *doshas* which are analogues of humors mentioned in the works of Hippocrates.

The chapter describes complications from “oedemas” and provides their classification by location, shape and colour. The author of the manuscript acknowledges that there is no clear, established terminology for all diseases. Some diseases are defined as incurable; however, some of them are amenable to palliative treatment. It is interesting that one of the methods of treatment is such a traditional (since the times of the *Atharvaveda*) remedy as incantations. The chapter ends with a summary list of its content.

Keywords: antiquity; Ayurveda; Charaka, India; samhita; Sanskrit; therapy; translation

ЧАРАКА-САМГІТА. РОЗДІЛ I, ГЛАВА 18 /
ПЕРЕКЛАД ІЗ САНСКРИТУ, ВСТУПНА СТАТТЯ ТА КОМЕНТАРІ Д. В. БУРБИ

Продовжуємо публікувати переклад одного з трьох засадничих трактатів аюрведи (традиційної індійської медицини) “Чарака-самгіта”. Цей номер журналу знайомить читача з вісімнадцятою главою першого розділу. Глава присвячена “набрякам”, до яких також зараховані різні пухлини, гранульоми, хімічні й термічні опіки, здуття живота тощо. Автору “Чарака-самгіти”, очевидно, доводилося стикатися з критикою такого об’єднання в одну категорію вельми широкого спектра хвороб, але він наполягає (у вірші 33), що ці різні за назвою та симптомами захворювання все ж слід загалом називати набряками – “через таку їхню спільну рису, як розбухання”.

Усі набряки поділяються на екзогенні й ендогенні. Перші виникають внаслідок зовнішнього впливу на тіло різних травмувальних чинників, тоді як другі формуються всередині організму. Їхню появу можуть спровокувати неналежно виконані

процедури очищення організму, неправильні харчування й режим, а також деякі хвороби. Однак в аюрведі головною причиною розладів вважається дисбаланс дош *vata*, *pitta*, *kapha*. Це не так реальне повітря й газу (в легенях і кишківнику), жовч і слиз, як умоглядні категорії: “фізіологічне повітря”, утворене матеріальними першоелементами “етер” і “повітря”; “фізіологічний вогонь”, утворений елементами “вогонь” і “вода”; “слиз” як суміш елементів “вода” і “земля”. У віршах 49–51 перелічені функції організму, які забезпечуються тією чи іншою дошею в її нормальному стані. Якщо класифікувати хвороби за назвою однієї з розбалансованих дош, що нібито їх спричинила, то “набряки” можна поділити на три види. У главі описані симптоми кожного з них. Але якщо причиною назвати не одну, а дві доші, тоді з’явиться ще три види. І до них можна додати ще один вид – викликаний одразу трьома дошами.

У главі названі ускладнення від “набряків” і наводиться класифікація за місцем їхньої локалізації, а також формою і кольором. Перекладачеві доводиться підбирати прийнятний відповідник для передачі давньоіндійських назв хвороб, і не в усіх випадках вдається вживати в перекладі той самий термін, але в цій главі нас розрає вірш 44, у якому автор “Чарака-самгіти” визнає, що “чіткої усталеної термінології для всіх хвороб немає”.

Далі в главі йдеться про виліковні й невиліковні хвороби. У вірші 10.9 вже було сказано, що виліковні хвороби поділяються на такі, які вилікувати легко, і ті, що вилікувати важко, а невиліковні своєю чергою – на ті, що піддаються паліативному впливу, й абсолютно неусувні. У цій главі також йдеться про те, що навіть добре проведене лікування здатне лише підтримувати життя пацієнта з невиліковною хворобою першого типу, тоді як братися за лікування абсолютно невиліковних хвороб лікарю не слід. У десятій главі ті лікарі, які беруться за це (очевидно, з корисливих мотивів), були жорстко засуджені.

Цікаво, що одним з методів лікування названо такий традиційний (ще із часів “Атхарваведи”) засіб, як замовляння. Завершується глава підсумковим переліком її змісту.

Санскритський текст транслітеровано із семитомного видання “Agniveśa’s Caraka Saṃhita. Text with English Translation & Critical Exposition based on Cakrapāṇi Datta’s Āyurveda Dīpikā by Dr. Ram Karan Sharma and Vaidya Bhagwan Dash” (Varanasi, 2008) [Agniveśa’s Caraka Saṃhita... 2008]. Нумерація віршів відповідає цьому виданню. Санскритська термінологія передана згідно з рекомендаціями, викладеними в статті “Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові” [Burba 2018].

Розділ I. Загальні положення (sūtrasthāna) Глава 18. Три [види] набряків (tri-śothīyam)

1 athātas tri-śothīyam adhyāyaṃ vyākhyāsyāmaḥ ||

Тепер викладатимемо главу “Три [види] набряків”.

2 iti ha smāha bhagavān ātreyaḥ ||

Так сказав Бгагаван Атрея.

3 trayāḥ śothā bhavanti vāta-pitta-śleṣma-nimittāḥ te punar dvi-vidhā nijāgantubhedena ||

Є три види набряків, спричинених ватою, піттою і слизом. Вони також двоякі – за поділом на ендогенні чи екзогенні.

4 tatrāgantavaś chedana-bhedana-kṣaṇana-bhañjana-picchanotpeṣaṇa prahāra-vadhabandhana-veṣṭana-vyadhana-pīdanādibhir vā bhallātaka-puṣpa-phala-rasātmaguptā-śūka-krimi-śūkāhita-patra-latā-gulma-saṃsparśanair vā svedana-parisarpaṇāvamūtraṇair vā vi-ṣiṇām saviṣa-prāṇi-damṣtrā-danta-viṣāṇa-nakha-nipātair vā sāgara-viṣa-vāta-hima-dahana-saṃsparśanair vā śothāḥ samupajāyante ||

Тут екзогенні набряки – ті, що породжуються або порізами, рубаними ранами, травмуванням, переломами, сплюсненням, роздробленням, забоями, струсом мозку, зв'язуванням, обмотуванням, проколюванням, стисканням тощо; або дотиком до [таких хімічних подразників, як] сік квітки та плоду бгаллатаки (*Semecarpus apocarpium* Linn.), щетинки атмагупти (*Mucuna prurius* DC.), щетинки [деяких] комах, отруйні кущі, повзучі рослини, листя; або потом, виділеннями¹ чи сечею отруйних [тварин]; або від пошкоджень іклами, зубами, рогами, пазурами отруйних істот²; або дотиком пронизливих³ вітрів з океану, холоду, жару.

5 te punar yathāsvaṃ hetu-vyañjanair ādāv upalabhyante nija-vyañjanaika-deśa-
viparītaiḥ

bandha-mantrāgada-pralepa-pratāpa-nirvāpaṇādibhiḥ sarakramair upakramyamāṇāḥ
praśāntim āpadyante ||

Далі: вони від початку розпізнаються за ознаками відповідних причинних факторів, відмінних від ендогенних [своєю] локалізацією в одному місці. При лікуванні такими засобами, як перев'язування, замовляння, протиотрута, мазь, прогрівання та охолодження, досягається полегшення.

6 nijāḥ punaḥ sneha-sveda-vamana-virecanāsthāpanānuvāsana-śiro-virecanānām
ayathāvat pra yogān mithyā saṃsarjanād vā chardy-alasaka-visūcikā-śvāsa-kāsātisāra-
śoṣa-pāṇḍu-rogodara-jvara-pradara-bhagandarārśo-vikārātikarśanairvākuṣṭha-kaṇḍūpīḍa-
kāḍibhir vā chardi-kṣavathūdgāra-śukravāta-mūtra-purīṣa-vega-dhāraṇair vā karma-rogo-
pavāsādhva-karśitasya vā sahasātigurv-amla-lavaṇa-piṣṭāna-phala-śāka-rāga-dadhi-ha-
ritaka-madya-mandaka-virūḍha-nava-śūka-śamīdhānyānūpaudaka-piṣitopayogān

mṛtṣaṅka-loṣṭa-bhakṣaṇāl lavaṇāti-bhakṣaṇād

garbha-saṃpīḍanād āmagarbha-prapatanāt prajātānām ca mithyopacārād udīrṇa-doṣat-
vāc ca śophāḥ prādurbhavanti

ity uktaḥ sāmānyo hetuḥ ||

Ендогенні набряки, знов-таки, з'являються або від неналежного застосування промаслення, потогону, очищення блювотними чи проносними засобами, клізми, олійної клізми й назальної терапії чи від неправильного харчування після процедури⁴; або [набряки породжуються] надмірним виснаженням від блювоти, метеоризму, холери, задишки, кашлю, діареї, сухот, анемії, захворюваннями черевної порожнини, лихоманкою, менорагією, фістулою та гемороєм, чи шкірними хворобами, сверблячкою, гнійниками тощо, чи стримуванням позивів до блювоти, чхання, відрижки, сім'явипорскування, вивільнення кишкових газів, сечовипускання і дефекації. Або [вони бувають] у виснаженого процедурами, хворобами, постуванням чи подорожами. [Або виникають] від безладного й надмірного вживання важкого, кислого, солоного, борошняного, фруктів, овочів, соусів⁵, кислого молока, зелені, вина, лікеру, пророщеного зерна, свіжого зерна, бобів дерева шямі⁶, злаків та м'яса болотяних чи водних тварин; від ковтання землі, грязі чи грудочок глини⁷ й надмірного вживання солі; або від стискання матки, від викидня ембріона, від неправильного поведження з породіллями й від збудження дош. Так загалом описані причини.

7 ayaṃ tv atra viśeṣaḥ

śīta-rūkṣa-laghu-viśada-śramopavāsāti-karśana-kṣapaṇādibhir vāyuḥ prakupitas tvañ-
māmsa-śoṇitādīny abhibhūya śopham janayati

sa kṣiprotthāna-praśamo bhavati

tathā śyāmāruṇa-varṇaḥ prakṛti-varno vā

calaḥ spandanaḥ khara-paruṣa-bhinna-tvag-romā

chidyata iva bhidyata iva pīḍyata iva sūcībhir iva tudyate pipīlikābhir iva saṃsṛpyate
sarṣapa-kalkāvalipta iva cimicimāyate saṃkucyata āyamyata iveti vāta-śoṭhaḥ

Але тут [є] такі особливості: через [вживання] холодного, сухого, легкого й прозорого, втому, голодування, надмірне схуднення і виснаження⁸ тощо збуджене [тілесне] повітря, заповнивши шкіру, плоть і кров тощо, викликає набряк. Він буває

таким, що з'являється і зникає раптово. Він має темно-червоний або нормальний для шкіри колір. [Він] мігрує і пульсує, шкіра й волосинки [стають] шорсткими, жорсткими та ламкими. [Він] наче ріжеться [болем], наче надрізається, наче стискається, наче колеться голками, [по ньому] наче пересуваються мурахи, [він] наче змащується гірчиною пастою, наче пощипується, скорочується, розширюється. Це набряк [типу] *vata*.

uṣṇa-tīkṣṇa-kaṭuka-kṣāra-lavaṇāmlājīrṇa-bhojanair agny-ātapa-pratāpaiś ca pittaṃ prakupitaṃ tvañ-māṃsa-śoṇitāny abhibhūya śoṭhaṃ janayati sa kṣiprotthāna-praśamo bhavati
kṛṣṇa-pīta-nīla-tāmrāvabhāsa uṣṇo mṛduḥ kapila-tāmra-romā
uṣyate dūyate dhūpyate ūsmāyate svidyate klidyate na ca sparśam uṣṇam ca suṣūyata
itī pitta-śoṭhaḥ

Через вживання гарячої, гострої, пекучої, лужної, солоної або кислої їжі та [їду], коли ще не перетравлено [з'їдене раніше], а також через перегрів вогнем і сонцем збуджена пінта, заповнивши шкіру, плоть і кров, викликає набряк. Він буває таким, що швидко з'являється і зникає. [Він] темного, жовтуватого, фіолетового або мідного кольору, теплий і м'який. Волосинки [стають] коричневими або мідного кольору. [Набряк] пече, болить, тхне, парує, пітніє, мокріє, розм'якшується і не терпить дотику й тепла. Це набряк [типу] *nimma*.

guru-madhura-śīta-snigdhair atisvapnāvyaūyāmādibhiś ca śleṣmā prakupitas tvañ-māṃsa-śoṇitādīny abhibhūya śoṭhaṃ janayati
sa kṛcchrotthāna-praśamo bhavati
pāṇḍu-śvetāvabhāso guruḥ snigdhaḥ ślakṣṇaḥ sthiraḥ styānaḥ
śuklāgra-romā sparśoṣṇa-sahaś ceti śleṣma-śoṭhaḥ

Через важке, солодке, холодне, жирне та надмірний сон, уникання фізичних вправ тощо збуджений слиз, заповнивши шкіру, плоть і кров тощо, викликає набряк. Він буває таким, що з'являється і зникає повільно. [Він] блідо-білуватого кольору, товстий, жирний, гладенький, твердий та щільний, із волосинками, кінчики яких білі, та терпить дотик і тепло. Це набряк слизового [типу].

yathāsva-kāraṇākṛti-saṃsargād dvi-doṣajās trayāḥ śoṭhā bhavanti
yathāsva-kāraṇākṛti-sannipātāt sānnipātika ekaḥ
evaṃ sapta-vidho bhedaḥ ||

Бувають [ще] три [різновиди] набряків, виниклих від поєднання двох дош – відповідно до їхніх причин і симптомів. Від об'єднання, відповідно до їхніх причин і симптомів, [усіх трьох дош] – один “об'єднаний” [різновид]. Отже, [є] поділ на сім різновидів.

8 prakṛtibhis tābhis tābhir bhidyamāno dvi-vidhas tri-vidhaś catur-vidhaḥ sapta-vidho 'ṣṭa-vidhaś ca śoṭha upalabhyate punaś caika evotsedha-sāmānyāt ||

За тією конкретною [своєю] природою набряк розрізняється як такий, що має два різновиди, три різновиди, чотири різновиди, сім різновидів і вісім різновидів⁹, але через однакову [ознаку] – розбухання – [це], зрештою, один [вид патології].

bhavanti cātra

І ще:

9 śūyante yasya gātrāṇi svapantīva rujanti ca |
pīditāny unnamanty āśu vāta-śoṭhaṃ tam ādiśet ||

Нехай [лікар] називає набряком [типу] *vata* той, що [в пацієнта], у якого частини тіла набрякають, наче німіють і болять, а після натискання швидко повертаються [до попередньої форми].

10 yaś cāpy aruṇa-varṇābhaḥ śoṭho naktam praṇāśyati |
snehoṣṇa-mardanābhyām ca praṇāśyet sa ca vātikaḥ ||

І той набряк, що на вигляд червонуватого кольору, вночі зникає і зникне від теплою олійного масажу, теж [належить до] типу *vata*.

11 yaḥ pipāsā-jvarārtasya dūyate 'tha vidahyate |
svidyati klidyate gandhī sa paītaḥ śvayathuḥ smṛtaḥ ||

Той набряк, що у спраглого пацієнта, якого лихоманить, викликає біль і жар, а також пітніє, розм'якшується та має [неприємний] запах, названий належним до типу *nimta*.

12 yaḥ pīta-netra-vaktra-tvak pūrvam madhyāt prasūyate¹⁰ |
tanu-tvak cātisārī ca pitta-śoṭhaḥ sa ucyate ||

Той [набряк], що починається із середини [тіла, тобто із живота, пацієнта, у якого] жовті очі, обличчя та шкіра, а також діарея і тонка шкіра, називається набряком [типу] *nimta*.

13 śītaḥ sakta-gatir yas tu kaṇḍūmān pāṇḍur eva ca |
nirīḍito nonnamati śvayathuḥ sa kaphātmakaḥ ||

А той набряк, який холодний, малорухомий, свербить і блідий та не повертається [до попередньої форми] після натискання, має природу капхи.

14 yasya śastra-kuśa-cchinnāc choṇitaṃ na pravartate |
kṛcchreṇa picchā sravati sa cāpi kapha-sambhavaḥ ||

Той [набряк], з якого від надрізу інструментом чи [стеблом трави] *кушя*¹¹ не тече кров, а лише ледь сочиться липка рідина, теж з'явився через капху.

15 nidānākṛti-samsargāc chvayathuḥ syād dvi-doṣajāḥ |
sarvākṛtiḥ sannipātāc choṭho vyāmīśra-hetujaḥ ||

Набряк від поєднання причин і симптомів [двох] дош – виниклий із двох дош. Набряк від комбінації всіх симптомів – породжений змішаними причинами.

16 yas tu pādābhinirvṛttaḥ śoṭhaḥ sarvāṅgago bhavet |
jantoḥ sa ca sukṣṭhaḥ syāt prasṛtaḥ strī-mukhāc ca yaḥ ||

Але той набряк, що з'явився на ступнях і [потім] стане [помітним] в усіх частинах тіла чоловіка, буде дуже небезпечним – [як] і [той], що в жінки поширився від обличчя [по всьому тілу].

17 yaś cāpi guhya-prabhavaḥ striyā vā puruṣasya vā |
sa ca kaṣṭatamo jñeyo yasya ca syur upadravāḥ ||

Слід знати, що той набряк, що утворився в інтимній частині тіла – чи жінки, чи чоловіка – й буде з ускладненнями, найнебезпечніший.

18 chardiḥ śvāso 'rucis tṛṣṇā jvaro 'tīsāra eva ca |
saptako 'yaṃ sadaurbalyaḥ śophopadrava-saṃgrahaḥ ||

Блювота, утруднене дихання, небажання [приймати їжу], спрага, лихоманка та діарея – ця сімка, разом зі слабкістю, є сукупністю ускладнень набряку.

19 yasya śleşmā prakupito jihvā-mūle 'vatiṣṭhate |
āśu saṃjanayec choṭhaṃ jāyate 'syopajihvikā ||

[У пацієнта], у якого збуджений слиз збирається біля кореня язика, швидко з'явиться набряк. [Це] в нього виникає запалення надгортанника.

20 yasya śleşmā prakupitaḥ kākale vyavatiṣṭhate |
āśu saṃjanayec choṭhaṃ karoti galaśuṇḍikām ||

[У пацієнта], у якого збуджений слиз збирається біля язичка, швидко з'явиться набряк, стається увуліт.

21 yasya śleşmā prakupito galabāhye 'vatiṣṭhate |
śanaiḥ saṃjanayec choṭhaṃ galagaṇḍo 'sya jāyate ||

[У пацієнта], у якого збуджений слиз збирається на зовнішній стінці горла, поступово з'явиться набряк. [Це] в нього виникає зоб.

22 yasya śleşmā prakupitas tiṣṭhaty antar gale sthiraḥ |
āśu saṃjanayec choṭhaṃ jāyate 'sya galagrahaḥ ||

[У пацієнта], у якого збуджений слиз міцно закріплюється в горлі, швидко з'явиться набряк. [Це] в нього виникає звуження горла.

23 yasya pittaṃ prakupitaṃ saraktaṃ tvaci sarpati |
śoṭhaṃ sarāgam janayed visarpas tasya jāyate ||

У того [пацієнта], у якого збуджена пітта з кров'ю розходиться по шкірі, з'явиться червонуватий набряк – виникає бешихове запалення.

24 yasya pittam prakupitam tvaci rakte 'vatiṣṭhate |
śoṭham sarāgam janayet piḍakā tasya jāyate ||

У того [пацієнта], у якого збуджена пітта осідає в шкірі й крові, з'явиться червонуватий набряк – виникають прищі.

25 yasya prakupitam pittam śoṇitam prāpya śuṣyati |
tilakā riplavo vyaṅgā nīlikā tasya jāyate ||

У того [пацієнта], у якого збуджена пітта, потрапивши в кров, сохне, з'являються родимки, веснянки, коричневі й синьо-чорні плями на обличчі.

26 yasya pittam prakupitam śaṅkhayor avatiṣṭhate |
śvayathuḥ śaṅkhako nāma dāruṇas tasya jāyate ||

У того [пацієнта], у якого збуджена пітта накопичується в скронях, з'являється важкий набряк під назвою *шянкхака*.

27 yasya pittam prakupitam karṇa-mūle 'vatiṣṭhate |
jvarānte durjayo 'ntāya śoṭhas tasyopajāyate ||

У того [пацієнта], у якого після лихоманки збуджена пітта накопичується біля основи вуха, з'являється невиліковний набряк, [що призводить] до смерті.

28 vātaḥ plīhānam uddhūya kupito yasya tiṣṭhati |
śanaih paritudan pārśvam plīhā tasyābhivardhate ||

[У пацієнта], у якого збуджена [доша] *вата* залишається в селезінці, подразнюючи [її], селезінка поступово збільшується, і в нього [з'являється] поколювання в боці.

29 yasya vāyuḥ prakupito gulma-sthāne 'vatiṣṭhate |
śopham saśūlam janayan gulmas tasyopajāyate ||

У того [пацієнта], у якого збуджене [тілесне] повітря локалізується і накопичується в пухлині черевної порожнини, [воно] породжує набряк із кольками, з'являється пухлина в черевній порожнині.

30 yasya vāyuḥ prakupitaḥ śopha-śūla-karāś caran |
vaṅkṣaṇād vṛṣaṇau yāti vṛddhis tasyopajāyate ||

У того [пацієнта], у якого збуджене [тілесне] повітря, що рухається, викликаючи набряк і гострий біль, переміщується з паху до яччок, з'являється збільшення [мошонки].

31 yasya vātaḥ prakupitas tvaṅ-māmsāntaram āśritaḥ |
śoṭham saṃjanayet kuṅṣāv udaram tasya jāyate ||

У того [пацієнта], у якого збуджена [доша] *вата* потрапляє в проміжок між шкірою і плоттю, з'явиться набряк у животі. Виникає абдомінальний розлад.

32 yasya vātaḥ prakupitaḥ kuṅṣim āśritya tiṣṭhati |
nādhō vrajati nāpy ūrdhvam ānāhas tasya jāyate ||

У того [пацієнта], у якого збуджена [доша] *вата*, потрапивши в живіт, лишається [там], не рухаючись ні вниз, ні вгору, виникає затримка сечі¹².

33 rogāś cotsedha-sāmānyad adhimāmsārbudādayaḥ |
viśiṣṭā nāma-gūpābhyāṃ nirdeśyāḥ śoṭha-saṃgrahe ||

[Такі] різні за назвою та симптомами захворювання, як гранульоми, пухлини тощо, слід загалом називати набряками – через [таку їхню] спільну [рису], як розбухання.

34 vāta-pitta-kaphā yasya yugapat kupitāstrayaḥ |
jihvā-mūle 'vatiṣṭhante vidahantaḥ samucchritāḥ ||

[У пацієнта], у якого одночасно збуджені три [доші] – вата, пітта, капха – збираються біля кореня язика, з'являється пекуче відчуття;

35 janayanti bhṛṣam śoṭham vedanāś ca pṛthag-vidhāḥ |
taṃ śīghra-kāriṇaṃ rogaṃ rohiṇīti vinirdiśet ||

вони викликають сильний набряк і різні види болю. Хай [лікар] визначає це захворювання, що швидко прогресує, як запалення горла.

36 tri-rātram paramaṃ tasya jantor bhavati jīvitam |
kuśalena tv anukrāntaḥ kṣipraṃ saṃpadyate sukhī ||

[Без медичної допомоги] найдовший час життя тієї людини – три ночі. Але швидко пролікований вмiлим [лікарем] щасливий [пацієнт] одужує.

37 santi hy evaṃ-vidhā rogāḥ sādhyā dāruṇa-saṃmatāḥ |
ye hanyur anupakrāntā mithyācāreṇa vā punaḥ ||

Є хвороби такого типу, що вважаються важкими, але виліковні. Ті, які не лікувалися або лікувалися неправильно, потім призведуть до смерті.

38 sādhyāś cāru apare santi vyādhayo mṛdu-saṃmatāḥ |
yatnāyatna-kṛtaṃ yeṣu karma sidhyaty asaṃśayam ||

І є інші виліковні захворювання, що вважаються легкими. Їхнє ретельне або й неретельне лікування, безсумнівно, веде до одужання.

39 asādhyāś cāpare santi vyādhayo yāru-saṃjñitāḥ |
susādhv api kṛtaṃ yeṣu karma yātrā-karaṃ bhavet ||

І є інші захворювання – невиліковні, що відомі як ті, що піддаються [паліативному впливу]. Навіть добре проведене лікування буде [лише] підтримувати життя такого [пацієнта].

40 santi cāruapare rogā yeṣu karma na sidhyati |
api yatna-kṛtaṃ bālair na tān vidvān upācaret ||

І є інші хвороби, лікування яких не дає результатів, навіть якщо [хтось] наївний намагається їх лікувати. Хай знавець не береться [лікувати] їх.

41 sādhyāś caivāpy asādhyāś ca vyādhayo dvi-vidhāḥ smṛtāḥ |
mṛdu-dāruṇa-bhedena te bhavanti catur-vidhāḥ ||

Сказано, що хвороби поділяються на два види: виліковні та невиліковні. Внаслідок поділу на легкі й тяжкі [загалом] є чотири види¹³.

42 ta evāparisaṃkhyeyā bhidyamānā bhavanti hi |
rujā-varṇa-samutthāna-sthāna-saṃsthāna-nāmaḥ ||

[Якщо ж] ті [хвороби] поділені [на групи] за болем, кольором, етіологією, локалізацією, специфічними симптомами та назвою, вони є незліченними.

43 vyavasthā-karaṇaṃ teṣāṃ yathā sthūleṣu saṃgrahaḥ |
tathā prakṛti-sāmānyaṃ vikāreṣūpadiśyate ||

Як класифікація тих [хвороб], подана в короткому описі [глави 19]¹⁴, [базується] на орієнтовних [ознаках], так [тут] загальність природи [захворювань] пояснюється на основі відхилення [дош] від норми.

44 vikāra-nāmakuśalo na jihṛyāt kadācana |
na hi sarva-vikārāṇaṃ nāmato 'sti dhruvā sthitiḥ ||

Хай [лікар], що не знає назви [якогось] різновиду хвороби, ніколи не соромиться [цього], бо чіткої усталеної термінології для всіх хвороб немає.

45 sa eva kupīto doṣaḥ samutthāna-viśeṣataḥ |
sthānāntara-gataś caiva janayaty āmayān bahūn ||

Через різноманітність [причин] вияву та внутрішньої локалізації і переміщення та сама збуджена доша породжує різні захворювання.

46 tasmād vikāra-prakṛtīr adhiṣṭhānāntarāṇi ca |
samutthāna-viśeṣaṃś ca buddhvā karma samācaret ||

Тому нехай [лікар] розпочне лікування, зрозумівши природу розладу, [його] внутрішню локалізацію і конкретні [причини] вияву.

47 yo hy etat tritayaṃ jñātvā karmāṇy ārabhate bhiṣak |
jñāna-pūrvvaṃ yathānyūyaṃ sa karmasu na muhyati ||

Бо той лікар, який, осягнувши цю трійку, береться лікувати як слід, із попереднім знанням, не помиляється у [своїй] практиці.

48 nityāḥ prāṇabhṛtām dehe vāta-pitta-kaphās trayāḥ |
vikṛtāḥ prakṛtisthā vā tān bubhutseta paṇḍitaḥ ||

Три [доші] (вата, пітта, капха) завжди є в тілі живих [істот] – у природному чи патологічному стані. Хай вчений прагне їх зрозуміти.

49 utsāhocchvāsa-niḥśvāsa-ceṣṭā dhātu-gatiḥ samā |
samo mokṣo gatimatām vāyoḥ karmāvikārajam ||

Активність, вдих, видих, рухливість, нормальна циркуляція дгату¹⁵, нормальне виведення продуктів життєдіяльності породжені дією неспотвореного [тілесного] повітря.

50 darśanam paktirūsmā ca kṣut-tṛṣṇā deha-mārdavam |
prabhā prasādo medhā ca pitta-karmāvikārajam ||

Зір, травлення, тепло, голод, спрага та м'якість тіла, лиск, ясність [розуму] й інтелект породжені дією неспотвореної пітти.

51 sneho bandhaḥ sthiraṭvam ca gauravam vṛṣatā balam |
kṣamā dhṛtir alobhaś ca kapha-karmāvikārajam ||

Масність, клейкість, стійкість, вагомість, потенція, сила, терпіння, стійкість і помірність породжені дією неспотвореної капхи.

52 vāte pitte kaphe caiva kṣīṇe lakṣaṇam ucyate |
karmanāḥ prakṛtād dhānir vṛddhir vāpi virodhinām ||

Ознакою дефіциту [дош] *vata*, *nimta* й *kapha* називається зниження їхніх природних функцій чи навіть посилення протилежних.

53 doṣa-prakṛti-vaiśeṣyam niyatam vṛddhi-lakṣaṇam |
doṣāṇām prakṛtir hānir vṛddhiś caivam parīksyate ||

Превалювання природи [якоїсь] доші завжди [визначається за] ознаками [її] посилення. Так діагностується природний стан, зменшення та збільшення дош.

tatra ślokaḥ

Підсумкові вірші

54 saṃkhyāṃ nimittam rūpāṇi śothānām sādhyatām na ca |
teṣām teṣām vikāraṇām śothāṃs tāṃs tāṃś ca pūrvajān ||

Перелік, причини, форми набряків та [їхня] виліковність або не[виліковність], а також ті чи інші патологічні стани та відповідні набряки, що їм передували;

55 vidhi-bhedaṃ vikāraṇām tri-vidham bodhya-saṃgraham |
prakṛtam karma doṣāṇām lakṣaṇam hāni-vṛddhiṣu ||

способи класифікації захворювань, короткий опис трьох основних факторів діагностики, природна дія дош і ознаки їхнього послаблення та посилення –

56 vīta-moha-rajo-doṣa-lobha-māna-mada-sprhaḥ |
vyākhyātavāṃs triśothīye rogādhyāye punarvasuḥ ||

[усе це] вільний від омани, пристрастей, недоліків, жадібності, зарозумілості, пихи й жаги Пунарвасу описав у главі “Три [види] набряків”.

ity agniśeṣa-kṛte tantre caraka-pratisaṃskṛte śloka-sthāne tri-śothīyo nāmāṣṭādaśo 'dhyāyaḥ ||

Так у трактаті Агнівеші, відтвореному Чаракою, у розділі “Загальні положення” закінчується вісімнадцята глава, що має назву “Три [види] набряків”.

¹ Слово parisarpaṇa означає “повзання” або “рух” узагалі. К. М. Гангулі пояснює, що, коли хтось наступає на таку отруйну тварину або вона ковзне його тілом, тоді виникає запалення [Charaka-Samhita 1893, 201].

² К. М. Гангулі коментує так: “Наприклад, кігті або зуби тигра викликають запалення, що призводить до смерті. Запалення може з'явитися навіть від нігтів та зубів людей. Спричинити запалення можуть собачі укуси, навіть якщо собака не хворий на сказ” [Charaka-Samhita 1893, 201].

³ Слово *viṣa* може означати “отруйний”, “шкідливий” або “отрута” чи “вода”. Тому *sāgara-viṣa-vāta* можна перекласти також як “морською водою, вітром”.

⁴ Харчування після процедури – див. також 1.15.25.

⁵ К. М. Гангулі пояснює, що тут *gāga* слід розуміти як *gāgaśāḍava* – кисло-солодкий фруктовий соус [Charaka-Saṃhita 1893, 203].

⁶ *Шямі* (*śamī*) – гаф, дерево *Prosopis cineraria* Druce.

⁷ За поясненням К. М. Гангулі, просмажена земля солонувата, тому дуже подобається деяким людям і чималу її кількість щодня з’їдають вагітні індійки, що відчувають нудоту [Charaka-Saṃhita 1893, 203].

⁸ Коментатор Чакрапанідатта (XI ст.) вважає, що тут йдеться про виснаження від надмірних очисних процедур: *kṣarapāṃṃ vamaṇādibhiḥ* [Caraka Saṃhita... 1941, 106].

⁹ Два різновиди – ендогенні й екзогенні; три різновиди – спричинені трьома дошами; чотири різновиди – три попередні плюс екзогенні; сім різновидів – типу *вата*, *пิตта*, *капха*, *вата-пิตта*, *вата-капха*, *пิตта-капха*, *вата-пิตта-капха*; вісім різновидів – сім попередніх плюс екзогенні.

¹⁰ Тут слово *prasūyate* подано згідно з виданням [The Charaka-Saṃhita... 1897, 119]. У решті видань помилково надруковано *praśūyate*.

¹¹ *Кушя* (*kuśa*) – тонконіг гребінчастий (*Desmostachya bipinnata* Staff.), “священна” трава з довгими гострими стеблами, яка є необхідним компонентом багатьох обрядів індуїзму.

¹² Слово *ānāha* може також означати “закреп”.

¹³ Легкі й виліковні; тяжкі, але виліковні; легкі, але невиліковні; тяжкі й невиліковні. К. М. Гангулі зауважує, що легкі невиліковні хвороби піддаються паліативному впливу [Charaka-Saṃhita 1893, 209].

¹⁴ Інтерпретація на основі коментаря Чакрапанідатти [Caraka Saṃhita... 1941, 108].

¹⁵ *Дгату* (*dhātu*) – сім складників тіла: *gasa* (життєвий сік), *rakta* (кров), *māṃsa* (м’язи), *medha* (жир), *asthi* (кістки), *majjā* (кістковий мозок), *śukra* (сім’я). Іноді до цього переліку додаються ще волосся, шкіра й сухожилля.

REFERENCES

Burba D. (2018), “Praktychna transkryptsiiia sanskrytskykh vlasnykh nazv ta terminiv v ukrainskii movi”, *Shidnij svit*, No. 1, pp. 104–122. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2018.01.104>

Agniveśa’s Caraka Saṃhita. Text with English Translation and Critical Exposition Based on Cakrapāṇi Datta’s Āyurveda Dīpikā, in seven volumes (2008), by Dr. Ram Karan Sharma and Vaidya Bhagwan Dash, Vol. 1, Chowkhamba Press, Varanasi. (Partly in Sanskrit).

Caraka-Saṃhitā. Agniveśa’s Treatise Refined and Annotated by Caraka and Redacted by Drḍhabala. Text with English, Revised and Enlarged Edition (2014), Vol. I, Priyavrat Sharma (ed. and transl.), Chaukhambha orientalia, Varanasi. (Partly in Sanskrit).

Charaka-Saṃhita (1893), Transl. into English [by K. M. Ganguli], Publ. by Kaviraj Avinash Chandra Kaviratna, Parts VI–VII, Corinthian Press, Calcutta.

Charaka Saṃhita: In six volumes (1949), Edited by Sri Gulabkunverba Ayurvedic Society, with introduction, commentary and indices including English, Hindi and Gujarati translations, Vol. 2, Ayurveda Mudranalay, Jamanagar. (Partly in Sanskrit).

Caraka Saṃhita (Agniveśa Saṃhita as Revised by Caraka and Drḍhabala), with Āyurveda Dīpikā, the Commentary of Cakrapāṇi Datta (1941), Vaidya Jādavaji Trivikramji Ācārya (ed.), Third edition, Satyabhāmābhāi Pāndurang, Bombay. (In Sanskrit).

Charaka Saṃhita. Handbook on Ayurveda, in two vols (2003), Gabriel Van Loon (ed.), Vol. 1, Morrisville, Lulu Inc.

Priyadarajan Rāy and Hirendra Nath Gupta (1965), *Caraka Saṃhita (a Scientific Synopsis)*, National Institute of Sciences of India, New Delhi.

The Charaka-Saṃhita by Mahamuni Agnibeshya, Revised by Maharshi Charaka (1897), Kabiraj Debendranath Sen and Kabiraj Upendranath Sen (compl. and ed.), Dhanvantari Meśin Yantra, Calcutta. (In Sanskrit).

The Charakasamhitā of Agniveśa Revised by Charaka and Dridhabala (1937), Sāhitya Āyurvedācharya Pandit Tārādatta Patna (ed.), Pt. I, Benares, Vidyavilas Press. (In Sanskrit).

ЧАРАКА-САМГІТА. Розділ 1, глава 18 /

Переклад із санскриту, вступна стаття та коментарі Д. В. Бурби

У цій публікації представлено переклад вісімнадцятої глави першого розділу фундаментального санскритського трактату з аюрведи (традиційної індійської медицини) “Чарака-самгіта”. (Попередні глави див. у двох останніх номерах журналу “Східний світ”, номерах 2–4 2024 року та номерах за 2017 рік). Переклад має велике значення для ознайомлення українського читача з медичними концепціями та побутом Давньої Індії.

Вісімнадцята глава присвячена “набрякам”, до яких також зараховані різні пухлини, гранульоми, хімічні й термічні опіки, здуття живота тощо. Автор вважає, що ці різні за назвою та симптомами захворювання все ж слід загалом називати набряками – “через таку їхню спільну рису, як розбухання”. Усі набряки поділяються на екзогенні й ендогенні. Перші виникають внаслідок зовнішнього впливу на тіло різних травмувальних чинників, тоді як другі формуються всередині організму. Їхню появу можуть спровокувати неналежно виконані медичні процедури, неправильні харчування й режим, а також деякі хвороби. Однак в аюрведі головною причиною розладів вважається дисбаланс *дош* – аналогів гуморів, що згадуються в працях Гіппократа.

У главі названі ускладнення від “набряків” і наводиться класифікація за місцем їхньої локалізації, а також формою і кольором. Проте автор визнає, що чіткої, усталеної термінології для всіх захворювань не існує. Деякі хвороби розглядаються як невиліковні, але серед них виділяється група тих, що піддаються паліативному впливу. Цікаво, що одним із методів лікування названо такий традиційний (ще з часів “Атхарваведи”) засіб, як замовляння. Завершується глава підсумковим переліком її змісту.

Ключові слова: античність; аюрведа; Індія; переклад; самгіта; санскрит; терапія; Чарака

*Переклад надійшов до редакції 20.01.2026
Прийнято до друку після рецензування 20.03.2026
Опубліковано 14.04.2026*